

نویسندگان | محسن جاوری
علمدار علیان

باستان شناسی میدان عشق

سرشناسه : جاوری، محسن، ۱۳۴۸ -

عنوان و نام پدیدآور : باستان‌شناسی میدان عتیق/ محسن جاوری، علمدار علیان ؛ [به سفارش] سازمان نوسازی و بهسازی شهرداری اصفهان، معاونت برنامه‌ریزی، فرهنگی و امور اجتماعی (حمایت علمی و مالی)؛ اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان (مشارکت علمی).
مشخصات نشر : اصفهان : سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری : ۱۵۲ ص.؛ مصور (بخشی رنگی)، جدول.

شابک : ۹۷۸-۶۰۰-۱۳۲-۲۸۷-۷

وضعیت فهرست نویسی : فیپا

موضوع : میدان امام علی (ع) (اصفهان)

موضوع : میدان‌ها -- ایران -- اصفهان

موضوع : Isfahan -- Iran -- Plazas

موضوع : میدان‌ها -- ایران -- تاریخ

موضوع : Plazas -- Iran -- History

موضوع : Imam Ali Shrine (Esfahan, Iran)

شناسه افزوده : علیان، علمدار -- ۲۶۰ -

شناسه افزوده : سازمان بهسازی شهرداری اصفهان. معاونت برنامه‌ریزی، فرهنگی و امور اجتماعی

شناسه افزوده : اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان

شناسه افزوده : سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان

رده بندی کنگره : ۲۰۷۳ / DSR / ص ۷۴ ج ۲ ۱۳۰۵

رده بندی دیویی : ۹۳۰۴۳/۹۵۵

شماره کتابشناسی ملی : ۴۲۸۰۱۶۷

- نویسندگان:
- محسن جاوری - علمدار علیان
- ناشر:
- انتشارات سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان
- مدیریت و راهبری:
- مشاور شهردار و مدیرعامل سازمان نوسازی و بهسازی شهرداری اصفهان
- حسین جعفری جبلی
- عکاس و طراح جلد:
- واحد روابط عمومی سازمان نوسازی و بهسازی شهرداری اصفهان
- خسرو ذوالتاریگی
- صفحه آبی:
- کانون آگهی و تبلیغات رایلبا، مریم عظیمی
- تاریخ انتشار:
- تابستان ۱۳۹۵
- لیتوگرافی:
- سراج
- چاپ و صحافی:
- رضوی
- نوبت چاپ:
- اول
- شمارگان:
- ۱۰۰۰
- شابک:
- ۹۷۸-۶۰۰-۱۳۲-۲۸۷-۷
- قیمت:
- ۱۲۰۰۰۰ ریال

سازمان نوسازی و بهسازی شهرداری اصفهان
آدرس: اصفهان، خیابان ابن سینا، مقابل بانک ملی،
کوچه کدخدا
تلفن تماس: ۰۳۱-۳۴۴۸۴۸۹۲

اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و
گردشگری استان اصفهان
خیابان مشتاق دوم-پارک اداری سلمان
فارسی- اداره کل میراث فرهنگی، صنایع
دستی و گردشگری استان اصفهان
تلفن روابط عمومی: ۲۳۶۶۵۴۲۹

فهرست

۱۳	مقدمه شهردار
۱۵	مقدمه کارفرما
۱۷	پیش‌گفتار
۱۹	صل اول
۲۱	۱-۱- مرزیت جغرافیای شهر اصفهان
۲۲	۲-۱- پیشینه تاریخی شهر اصفهان تا قرون نخستین اسلامی
۲۵	۳-۱- شکل‌گیری هسته‌های شهری اصفهان با تمرکز بر یهودیه و میدان عتیق از اواخر حکومت ساسانیان
۲۸	۴-۱- تحولات شهرسازی دهه‌های ویرانی و برهم خوردن ساختار میدان کهنه
۳۱	فصل دوم
۳۳	۲-۱- کاوش‌های باستان‌شناسی شهر اصفهان
۳۵	۲-۲- کاوش باستان‌شناسی میدان عتیق
۳۵	۲-۲-۱- فرضیات:
۳۶	۲-۲-۲- پرسش‌ها
۳۶	۳-۲-۲- اهداف، ضرورت و اهمیت اجرای برنامه
۳۷	۴-۲-۲- عملیات اجرایی کاوش
۳۹	۵-۲-۲- ترانشه‌های A1 و A2
۴۲	۶-۲-۲- ترانشه‌های B1 و B2
۴۶	۷-۲-۲- ترانشه C
۴۹	۸-۲-۲- گمانه‌های تکمیلی
۴۹	۹-۲-۲- گمانه ۱
۵۲	۱۰-۲-۲- گمانه ۲
۵۴	۱۱-۲-۲- گمانه ۳
۵۶	۱۲-۲-۲- گمانه ۴
۵۸	۱۳-۲-۲- نتیجه‌گیری کاوش

فصل سوم

داده‌های سفالی کاوش

- ۵۹
۶۱ ۱-۳- جایگاه سفال در مطالعات باستان‌شناسی
۶۲ ۲-۳- سفال‌های یافت شده در اثر کاوش باستان‌شناسی
۶۷ ۱-۲-۳- نمونه سفال‌های ساده قرون دوم و سوم هجری قمری
۷۰ ۲-۲-۳- نمونه سفال‌های قرون سوم و چهارم هجری قمری
۷۵ ۳-۲-۳- نمونه سفال‌های قرون چهارم و پنجم هجری قمری
۷۶ ۴-۲-۳- نمونه سفال‌های قرون پنجم و ششم هجری قمری
۷۷ ۵-۲-۳- نمونه سفال‌های قرون ششم و هفتم هجری قمری
۷۸ ۶-۲-۳- نمونه سفال‌های قرون هفتم و هشتم هجری قمری
۷۹ ۷-۲-۳- نمونه سفال‌های قرون نهم، دهم و یازدهم هجری قمری
۸۰ ۳-۳- سفال‌های مکشوفه در اثر خاکبردای
۱۰۷ اصل و کپی

فهرست منابع

- ۱۰۹
۱۱۵ پیوست اول: گزارش‌های خاکبرداری‌های میدان عتیق
۱۴۲ پیوست دوم: اسطوانات تخصصی
۱۴۳ پیوست سوم: دوره‌های فرهنگی ایران
۱۴۶ پیوست چهارم: مورخان، حاکمان و پژوهشگران

مقدمه شهردار

هنگامی که سخن از صفهان به میان می‌آید شهری با پیشینه غنی در حوزه‌های فرهنگ، هنر و معماری کهن در ذهن می‌بادد. اصفهان بارها به کسب عناوین ملی و بین‌المللی ممتاز نایل آمده است و انتخاب آن به عنوان شهر جهانی صنایع دستی در سال ۲۰۱۵ میلادی و شهر خلاق جهانی در سال ۲۰۱۶ میلادی در زمره این عناوین ممتاز است.

بنابراین، مدیریت بر این شهر غنی و دشوار از آثار تاریخی و فرهنگی، دقایق و ظرایف بسیار دارد و در تحقق چنین مدیریت کلانی، عوامل دوناگون و بسیاری نقش آفرینی می‌کنند تا بدین ترتیب توسعه پایدار و متوازن شهر اصفهان با مهمترین مولفه و رویکرد یعنی حفظ میراث فرهنگی، معنا پیدا می‌کند.

به طور کلی اعتقاد بر این است که درک مسائل مرتبط با میراث فرهنگی در طراحی و پیشبرد پروژه‌های عمرانی، وثیقه مطمئن و محکمی برای حفظ هویت تاریخی کشور است و از این طریق و بر این نمط می‌توان برگ برگ تاریخ و فرهنگ این مملکت را کالبدی و فزاینده توسعه شهری، غبار از سیمای برازنده تاریخی آن زدود و در کالبدی نو به معرفی هویت ملی که امروزه سهم اساسی در تعامل بین‌المللی دارد، اقدام نمود. بنابراین پژوهش‌های باستان‌شناسی در این حوزه سهم بسزایی دارد، زیرا به پشتوانه این پژوهش‌ها و ژرف‌کاوی‌ها می‌توان چشم‌انداز تاریخ تمدن فرهنگ جامعه را روشن ساخت، افق‌های دید تاریخی را عمق بخشید و آهنگ توسعه کشور را پویا و پایا نمود.

پروژه بزرگ احیاء میدان تاریخی امام علی^(ع)، یکی از اقدامات مهم در عرصه ساماندهی بافت شهری اصفهان طی سال‌های اخیر و نویدبخش یک موفقیت بزرگ در زمینه مدیریت شهری است، موفقیتی که در نتیجه یک برنامه‌ریزی جامع و کار و تلاش جمعی حاصل آمد و این کار مشترک برآیند تلاش و پیگیری نهادها و سازمان‌ها در سطح ملی و استانی است که به یاری خداوند منان و به همت متولیان امر، از موانع بسیار و تنگناها عبور کرده است تا در آینده‌ای نه چندان دور به اهداف غایی خود نایل آید.

پژوهش پیرامون این میدان بزرگ، دریچه‌نوینی را به روی ما خواهد گشود تا فرآیند رشد و تکامل

تمدن جامعه ایرانی-اسلامی شهر اصفهان را شفاف تر و بهتر بنگریم.

در همین زمینه کتابی با عنوان «میدان‌های شهری تاریخی با نگاهی ویژه به میدان امام علی^(ع) (عتیق) اصفهان» به همت سازمان نوسازی و بهسازی شهر اصفهان و همزمان با تألیف و نشر این کتاب منتشر گردید که در رابطه با ماهیت میدان‌های تاریخی شهر، نحوه شکل‌گیری و دگرگونی میدان‌های تاریخی در مقیاس‌های جهانی و ملی به طور عام و در مقیاس شهر اصفهان به طور خاص مستندسازی و سخن‌پردازی کرده است و به موازات آن، کتاب حاضر نیز با استناد به داده‌ها و اطلاعات باستان‌شناسی، ضمن تایید پیشینه کهن میدان، به ارائه اسناد و مدارک باستان‌شناسی در این خصوص مبادرت می‌ورزد. حضور پژوهشگران جوان اصفهانی در عرصه خطیر باستان‌شناسی شهری بهانه‌ای شد تا دستاوردهای آن در قالب کتاب باستان‌شناسی میدان عتیق به جامعه علمی عرضه گردد. این کتاب با ساختار توصیفی-تحلیلی به بررسی پژوهش‌های میدانی باستان‌شناسی میدان امام علی^(ع) پرداخته و ضمن ارائه مدارک و مستندات مراحل مختلف کاوش‌ها و گمانه‌زنی‌های عرصه و حریم میدان، به بررسی و مستندنگاری یافته‌های معتبر و واجد ارزش تاریخی و مطالعاتی که در حین اجرای پروژه کتاب شده‌اند، اهتمام ورزیده است.

به هر تقدیر کتاب پیش‌برو با دست مؤلفان و با حمیت اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان، بهراری اصفهان و سازمان نوسازی و بهسازی شهر اصفهان به زیور تبع آراسته گردیده است. امید است نتایج ارزشمند احیای این میدان و مطالعات و پژوهش‌های انجام شده پیرامون آن بتواند چراغ راه مدیران شهری، استادان و پژوهشگران این عرصه در امر حفاظت از میراث تاریخی و فرهنگی شهر اصفهان کشور گردد.

دکتر مهدی جمالی نژاد

شهردار اصفهان

بهار ۱۳۹۵

مقدمه کارفرما

شهر اصفهان در جوار رودخانه زاینده رود، در طول تاریخ بستر مناسبی جهت شکل گیری و استقرار جوامع انسانی محسوب می شده است. بر این اساس منطقه مورد نظر در یک برهه زمانی طولانی که آثار آن از هزاره چهارم قبل از میلاد کشف گردیده محل سکونت بوده و همواره مورد توجه حکومت های دوره های مختلف تاریخی قرار داشته است. این شهر در دوره های از تاریخ به عنوان پایتخت ایران انتخاب شد و شرایط رشد شرفی آن دوجندان مهیا گردید.

یکی از دوره های تاریخی مهم شهر اصفهان، دوره سلجوقی است. در این دوره اصفهان به پایتختی انتخاب شد و تحولات مهمی در شهرسازی و معماری را تجربه کرد. بدون تردید یکی از این تحولات، شکل گیری میدان در امتداد بازار و در جوار مسجد جامع شهر است. ساختاری که نظام توسعه شهر را سامان بخشید و منشاء تحولات مهم شهرسازی پس از خود شد. این میدان الگوی شهرسازی دوره صفویه اصفهان قرار گرفت و بر مبنای آن میدان نقش جهان و مناصب وابسته به آن ایجاد شد. متأسفانه در دوره های قاجار و پهلوی عرصه میدان مورد تعدی قرار گرفت و با ایجاد فضاهای مختلف تجاری همچون دکان، انبار و فضاهای دست فروشی، نظم میدان برهم خورد و سپس در دوره پهلوی با ایجاد خیابان های عبدالرزاق، هاتف، ولیعصر و مجلسی، با از هم گسستگی بافت پیرامونی، میدان چهارچوب اولیه خود را از دست داد.

احیای میدان عهد سلجوقی و ساماندهی فضاها و بافت های پیرامون یکی از برنامه های مهم حوزه مدیریت شهری اصفهان بود که از دهه های گذشته مطرح و کوشش هایی نیز در زمینه مطالعات و تهیه طرح برای آن صورت گرفته بود، اما هیچ یک از این اقدامات به مرحله اجرایی نرسیده بود. مجموعه میدان کهنه و مسجد جامع عتیق یکی از مهم ترین عناصر شهری محور تاریخی- فرهنگی اصفهان است که ساختار فضایی آن تحت تاثیر عوامل اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی شکل گرفته و به صورت ارگانیک و پویا در پیوند با تار و پود اصفهان توسعه یافته است. بر این اساس طرح باززنده سازی میدان با هدف بهبود عملکرد و احیای ارزش های تاریخی- فرهنگی مجموعه شکل گرفت. شهر اصفهان در گذر از دوره های مختلف تاریخی، تحولات مختلفی را در حوزه معماری و شهرسازی

تجربه نموده است که بخش قابل توجهی از این تغییرات در دل خاک نهفته است و اقدام جدی و برنامه ریزی شده توسط متولیان امر برای کاوش‌های باستان‌شناسی گسترده تا کنون انجام نشده است. در طرح احیای میدان عتیق (امام علی^(ع)) مطالعات و کاوش‌های باستان‌شناسی به منظور بررسی دقیق لایه‌های مختلف معماری و تعیین ابعاد کیفی فضاها در مرحله طراحی و امکان‌سنجی مورد توجه قرار گرفت. در سال ۱۳۸۴ عملیات انجام این مطالعات با اخذ مجوز از پژوهشکده باستان‌شناسی سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری در زمان مسئولیت مرحوم دکتر آذرنوش و توسط کارشناسان آن سازمان انجام شد و متعاقباً بر اساس نتایج کاوش‌های مذکور، مجوز شروع عملیات اجرایی پروژه با تصویب طرح احیای میدان امام علی^(ع) در شورای فنی سازمان مذکور صادر گردید.

عملیات اجرایی زیر نظر نماینده مقیم اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان انجام آغاز شد و در مراحل مختلف بر حسب ضرورت و تشخیص کارشناسان طراحی، کاوش‌های باستان‌شناسی در جای جای پروژه انجام می‌گرفت.

با توجه به اهمیت موضوع طرح میدان امام علی^(ع) -عتیق به عنوان یک تجربه سترگ و تاثیرگذار در تاریخ معماری و معماری ایران، انتشار تجربه‌ی بازآفرینی میدان امام علی^(ع) در دستور کار سازمان نوسازی و بهسازی شهرهای اصفهان قرار گرفت. این کتاب با موضوع مطالعات و کاوش‌های باستان‌شناسی طرح احیای میدان امام علی^(ع) -عتیق با همکاری اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان و همت آقایان ه‌حسن جاوری و علمدار علیان منتشر گردیده است. به هر حال امیدواریم تلاش‌هایی که در سازمان نوسازی و بهسازی شهر اصفهان در راستای انجام طرح‌های پژوهشی و تدوین کتاب‌ها و مطالب تخصصی صورت می‌گیرد بتواند پاسخگوی بخشی از نیازهای جامعه‌ی علمی و حرفه‌ای کشور باشد.

حسین جعفری جلی

مشاور شهردار و مدیر عامل سازمان نوسازی و بهسازی شهرداری اصفهان

بهار ۱۳۹۵

پیشگفتار

شهر اصفهان به عنوان یکی از شهرهای کهن ایران با تعداد قابل توجهی از بناهای ارزشمند تاریخی یکی از مقاصد مهم گردشگری ایران به شمار می‌رود. تار و پود این شهر چنان با بناهای تاریخی دوره اسلامی تنیده شده است که به جرات می‌توان گفت که هیچ محله‌ای در محدوده بافت تاریخی شهر وجود ندارد که فاقد چندین بنا تاریخی ارزشمند باشد از این روی است که در دوره‌های مختلف اسلامی جهانگردان و مورخان مذبذب این آثار شده و به معرفی و توصیف آنها پرداخته‌اند. نوشته‌های ایشان هرچند قابل ستایش و تقدیر است اما تا حدودی تحت تاثیر دیدگاه‌های شخصی قرار دارد و بایستی پژوهشگران با کسب اطلاعات جامع نسبت به تمیز دادن آنها اقدام نمایند. بر این اساس یکی از راه‌های سنجش صحت مطالب درج شده در منابع مذکور، انجام کاوش‌های باستان‌شناسی است. متأسفانه شهر اصفهان در این زمینه دچار کمبود اساسی است، تعداد زیاد بناهای تاریخی موجب شده است که همت مسئولان امر صرفاً به حفاظت و مرمت بناهای مذکور معطوف گردد و وجود لایه‌های باستانی شهر اصفهان به فراموشی سپرد شود. شهر تاریخی اصفهان قبل از آن که شهر باشد یک محوطه باستانی بزرگ است که در جای جای آن قطعه‌ای از تاریخ نهفته است بناهای تاریخی موجود صرفاً بخش آشکار آن هستند و حجم قابل توجهی از اطلاعات و داده‌های باستانی در دل خاک نهفته‌اند. با کمال تأسف باید اذعان داشت که هیچگاه به این موضوع با این نگرش پرداخته نشده و در طول چند دهه اخیر لایه‌های باستانی بافت تاریخی از دم تیغ بیل‌های مکانیکی گذرانده شده است و به جرات می‌توان گفت که به جز لکه‌های کوچکی از این عرصه که در پناه بناهای تاریخی خود را ایمن ساخته‌اند بیشتر نقاط مورد گودبرداری و ساخت و ساز قرار گرفته‌اند.

انجام کاوش‌های باستان‌شناسی هدفمند و فراگیر به منظور روشن کردن تاریخ شهر اصفهان بخش مهمی از مطالعات شهر اصفهان محسوب می‌شود که متأسفانه به دلایل مذکور مهجور مانده است. معدود برنامه‌های کاوش باستان‌شناسی انجام شده نیز به مطالعه و بررسی یک دوره خاص محدود شده است که از جمله آن‌ها می‌توان به مطالعات باستان‌شناسی مسجد جامع، پل خواجه و

چهارباغ عباسی اشاره کرد.

مسجد جامع و محله‌های اطراف آن به عنوان قلب شهر تاریخی اصفهان همیشه در مطالعات باستان‌شناسی مد نظر قرار داشته اما به جز کاوش‌های انجام شده در عرصه مسجد، سایر نقاط محدوده مذکور هیچگاه مورد کاوش و مطالعه قرار نگرفته بود. با طرح موضوع احیاء میدان عتیق، ضرورت انجام مطالعات باستان‌شناسی در عرصه اجرایی پروژه، بیش از هر زمان دیگری مشخص گردید، بر این اساس کاوش در بخش‌هایی از عرصه و حریم میدان تاریخی آغاز شد. این برنامه در سال ۱۳۸۴ به سرپرستی و هدایت نگارندگان انجام شد که با استناد به نتایج آن، مجوز اجرای پروژه تحت نظارت اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان از سوی سازمان میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری صادر گردید.

عملیات اجرایی پروژه طی سالهای ۱۳۸۷ تا ۱۳۹۰ با معرفی یک نفر ناظر مقیم از طرف سازمان میراث فرهنگی استان اصفهان شروع شد در صورتیکه حجم عملیات اجرایی و آثار مکشوفه در حین آن چنان زیاد که به وضوح نشان می‌دهد که شروع عملیات اجرایی در این سطح وسیع با استناد به داده‌های مکشوفه از چندین ترانشه، چندان منطقی نیست. به هر تقدیر عملیات گودبرداری و خاک برداری در عرصه میدان طی سه سال انجام شد و در اثر آن بیش از ۵۰۰ عدد شی سالم موزه ای کشف گردید و بقایای مختلف سازه‌های معماری مورد شناسایی و تخریب قرار گرفت.

احیاء میدان عتیق به عنوان یک پروژه بزرگ و طاقت فرسا از دیدگاه‌های مختلفی قابل ارزیابی و نقد می‌باشد اما به نظر می‌رسد در مجموع اجرای پروژه بازتاب قابل قبولی در ارتقاء سطح کیفی مسائل اجتماعی و فرهنگی منطقه داشته است. با این وجود وضعیت آثار تاریخی مکشوفه در مراحل مختلف عملیات اجرایی آن، نشان می‌دهد سیاست تیم باستان‌شناس، به طور تمام وقت نظارت بر آن را بر عهده می‌گرفتند و با مشاهده هر گونه شواهد باستان‌شناسی و بقایای معماری، ضمن توقف عملیات، اقدام به مستندنگاری و مطالعه آثار مکشوفه می‌نمودند. در چنین شرایطی قطعاً مستندات و اطلاعات حاصل از این برنامه، می‌تواند بسیار فراتر از کتاب پیش رو در زمینه مطالعات باستان‌شناسی، تاریخ، شهرسازی و معماری شهر اصفهان و اثر واقع شود، با این وجود امید است کتاب پیش رو ضمن حفظ و ارائه برخی از مستندات باستان‌شناسی میدان عتیق، چراغ راهی باشد که هم راهگشای پژوهش‌های آتی باشد و هم به عنوان مرجعی مهم تاریخی از مستندات مربوط به تاریخ اصفهان را پیش روی علاقمندان قرار دهد.

علمدار علیان

مسئول مرکز باستان‌شناسی اداره کل

میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان

محسن جاوری

عضو هیات علمی دانشگاه کاشان

ورئیس اداره میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کاشان